

Наталія Петрук, Ольга Заславська

Особливості масової політичної свідомості громадян України: минуле й сучасність

Розуміння суті електоральних уподобань громадян України, демократичних зрушень, що відбуваються в українському суспільстві, передбачає вивчення політичної культури та свідомості. Будь-які зміни і реформи в суспільстві можуть бути успішними лише за умови їх відповідності світогляду і ціннісним орієнтаціям більшості представників нації.

Характер і стан політичної свідомості істотно впливають на формування політичної системи, на особливості політичного режиму, на політичну поведінку людей та їхніх громадсько-політичних організацій. Тому важливо розглядати політичну свідомість і політичну культуру не лише як показники чи індикатори наявного рівня демократії в суспільстві, а й як чинники та детермінанти процесу її становлення, адже демократія належить до явищ, що найбільшою мірою репрезентують політичну культуру.

Оцінка рівня політичної свідомості становить не лише науковий інтерес. Аналіз тенденцій її розвитку має враховуватися при визначенні стратегій державної політики, спрямованих на зміцнення єдності та суспільно-політичного консенсусу в країні. Особливої уваги заслуговує осмислення регіональних відмінностей стану та динаміки розвитку політичних культур, які яскраво проявляються, зокрема, на рівні електоральних уподобань і характеризуються досить високим рівнем конфліктності.

Дослідницький інтерес до проблем формування масової політичної свідомості громадян України обумовлений потребою вивчення характеру впливу політичної свідомості на функціонування політичної системи. Складність самого предмету вивчення, відсутність його цілісної концепції є однією з вагомих підстав для фокусування дослідницької уваги на проблемах масової політичної свідомості. Враховується також той факт, що за умов домінування в колишньому СРСР моноідеології та цінностей класового суспільства, дослідження у цій галузі уповільнювалися, оскільки масова політична свідомість

розглядалася як атрибут „масового суспільства” і поставала альтернативою класової свідомості.

Політична свідомість – це складне та багатоаспектне поняття. У сучасній літературі вона характеризується як суперечлива система, в якій у динамічній рівновазі перебувають елементи минулого, сучасного і паростки майбутнього. Вона, увібравши в себе риси традиційного політичного життя з віддалених у часі епох, відзначається значною консервативністю. Водночас політична свідомість чутливо реагує на кардинальні зміни у суспільному бутті, особливо на ті, які мають революційний характер.

Значно впливає на формування сучасної політичної свідомості українців історичний досвід країни та її історична пам’ять, в контексті якої формуються національний характер і менталітет, що мають великий ступінь стійкості й досить важко піддаються маніпулюванню. Вони залишаються у шарах колективної історичної пам’яті народу і суттєво впливають на формування сучасних політичних цінностей, норм та стереотипів поведінки.

Особливості історичного розвитку України не в останню чергу обумовлені тим, що країна тривалий час була під владою різних, часто ворогуючих політичних сил, тому сформовані в її соціокультурному просторі політична культура та свідомість є фрагментарними, а їх компоненти – різнорідними, інколи протилежними. Це не єдиний вектор поділу, але найбільш, на нашу думку, суттєвий, оскільки в даному випадку можна говорити про відмінності рис національної психології, а також національного характеру та ментальності. Зокрема, специфіка формування політичної свідомості у „секторах” українського суспільства жителів Східної та Західної України відбувалося під впливом різних політичних культур: Російської імперії та Польщі й Австро-Угорщини.

Разом з тим необхідно зазначити, що незважаючи на суттєві розбіжності між політичною свідомістю окреслених сегментів українського суспільства, вона є єдиним феноменом, про що свідчать спільні риси для обох „фрагментів” тогочасної політичної культури:

- невіра у власні сили;
- недостатнє, здебільшого формальне сприйняття масовою свідомістю політичних процесів;
- скептично-відчужене ставлення до влади;
- некритичне сприйняття чужоземних політичних цінностей і норм;
- недостатнє усвідомлення національних інтересів, насамперед потреби у власній державі.

Прирнене почуття національної гідності, різні ментальні настанови у двох частинах України віддаляли українство від власного культурного коріння, зумовлювали у його поведінці здебільшого споглядальну, а не активну, діяльну позицію.

Розвиток у різних етноцивілізаційних полях наклав значний відбиток на ментальність, економічні форми господарювання, політичну культуру і свідомість українців Наддніпряни і Західної України, причому їх спрямування виявилися протилежними. У російській частині України на побутовому рівні домінувала ідея загальноруської єдності, яка інколи доводилася до цілковитого розчинення українства. Для переважної частини суспільства нормою політичної поведінки був конформізм; лише незначна частина віддавала перевагу якимось формам протестного реагування. Лояльність у політичній поведінці була наслідком деспотичного самодержавного режиму, жорсткого придушення всякого вільнодумства, неструктурованості соціуму¹.

Щодо західноукраїнського сегмента суспільства, то політична культура тут формувалася під значним впливом латиномовної західної, раціоналістичної традиції. Проте подвійна залежність – як від австрійської влади, так і від економічно і політично сильнішої польської громади – сприяла консервації в ній патріархально-провінційних рис. Намагання захиститися від оплячення породжувало специфічний галицький консерватизм, спрямований на збереження будь-якою ціною традиційних національно-етнічних цінностей. І все ж здатність до самоорганізації виявлялася тут виразніше, ніж на Наддніпряни. Отже, без розуміння чинників, які відтворюють у політичній культурі історичні стереотипи, навряд чи вдасться пояснити особливості політичної свідомості сьогодення.

Політична культура в Україні формувалася на ґрунті самобутнього укладу народного життя, під впливом наступних вирішальних чинників – індивідуалістичних рис української ментальності, багатовікової бездержавності та розрізненості провідної верстви, перехід на службу до „націй” найкращих умів і талантів. Фатальний розрив між елітою й населенням свідомо поглиблювався метрополіями, які прагнули не тільки вбити здатність українства до опору, але й розчинити його у російському чи польському морі².

Як зазначає відомий український дослідник М. Рябчук, Україна, як і кожна колонія, зазнавала всебічного впливу з боку метрополії, одним із наслідків якого було нав'язування „аборигенам” негативного *self-image*, негативного уявлення про самих себе. „Колонізований етнос під тиском колонізаторів змушений приймати – й засвоювати як свою власну – чужу систему стереотипів, і то не просто чужу, а відверто ворожу й принизливу... Засвоюючи систему цінностей колонізаторів, колонізоване суспільство вступає в дедалі гостріший конфлікт із самим собою – абориген починає ненавидіти себе і тим самим поглиблює власне приниження й поневолення”³.

¹ Л. П. Нагорна, *Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії*, Київ 1998, с. 278.

² *Ibidem*, с. 21.

³ М. Рябчук, *Від „Малоросії” до „Індоевропи”: українські авто стереотипи*, <http://www.geocities.com/ukrexlibris>, 03.03.2004.

Поширеними образами в Росії стали образи „співучої и танцюючої Малоросії”, „хитрого малороса” (простакуватого, але меткого, шахраюватого і зрадливого) та „хохлацької галушки”. З польського боку сформувався стереотип українців як бандитів, насильників, анархістів, варварів, яких не торкнулася цивілізація. Відчуття власної неповноцінності й аморальності (зокрема підступності), є сьогодні чи не найбільючішою часткою колоніальної спадщини України.

На думку багатьох дослідників, обмежувальними чинниками для самореалізації частини українців є брак раціональності, чутливість, патетичність та заглибленість у себе. Також суєтність, нерішучість, малодушність та догідливість, комплекс меншовартості щодо „старшого брата” й синдром маленької людини („від мене нічого не залежить”, „як не голосуй, однаково нічого не зміниться”). А ще – тяжіння до „зрозумілості” та стабільності ситуації, покірність та байдужість, страх перед всесильям влади, здатної стерти на порох „незручну” людину. А ще – нездатність об’єднуватися навколо спільних ідей та лідера („де два козаки, там три гетьмани”). А ще – візантійська традиція віроломства, інтриг і зради⁴.

За оцінкою М. Михальченка, суспільну свідомість українського народу можна характеризувати як хаотичну, складну і слабо структуровану, у ній перемішані різні ідеї і ідеали, міфи, ілюзії та стереотипи мислення, що є як „реальним відображенням буття людей”, так і „помилковими судженнями про рушійні сили сучасного суспільного розвитку”⁵. Тривале перебування України у складі імперських політичних структур, неуспіх кількох спроб державотворення, жорсткий політичний прес сталінізму залишили негативний спадок і в політичній свідомості українців.

Отже, сучасний стан політичної культури та свідомості українського населення є проявом пострадянських трансформацій, що відбуваються в Україні з моменту набуття нею державної незалежності. Політична культура сучасного українського суспільства має перехідний, фрагментарний характер. У ній співіснують орієнтації на нові, і на старі цінності, причому переважають риси авторитарного типу. Як показали виборчі кампанії 2004-2012 рр., громадяни не орієнтуються на політичні програми, а надають підтримку яскравим, харизматичним лідерам. Проте слід відзначити, що в цілому спостерігається поступовий перехід від політичної культури радянської доби до демократичних традицій та цінностей. У той же час цей процес на теренах України має неоднорідний, а в окремих випадках, і суперечливий характер.

Аналізуючи дані соціологічних досліджень можна виокремити найбільш поширені характеристики масової політичної свідомості українського суспільства, а саме: прагматизм, маргіналізація, етатизм, державний патер-

⁴ *Ibidem*.

⁵ І. Белоусова, *Менталітет – доля чи діагноз*, Грані-плюс, 15.03.2004.

налізм, амбівалентність, низький рівень консолідації й ідентифікації та регіоналізація.

Прагматизм, або орієнтація на задоволення матеріальних інтересів, є домінуючим напрямом сьогоdnішнього стану масової свідомості. На запитання про проблеми, які потребують першочергового вирішення з боку держави, більшість опитаних в першу чергу вказали на проблеми, пов'язані з забезпечення матеріального благополуччя населення (див. Таблиця 1)⁶.

Таблиця 1. Які проблеми потребують першочергового невідкладного вирішення?
% опитаних

Проблема	Відсоток опитаних
Зростання цін	70,1
Низька зарплата	40,2
Відсутність реального соціального захисту людей похилого віку, малозабезпечених, багатодітних сімей	31,4
Безробіття	31,2
Підвищення тарифів на послуги житлово-комунального господарства	29,4
Недоступність та низька якість медичного обслуговування	26,8
Високий рівень побутової корупції (ЖЕКи, лікарні, ДАІ, навчальні заклади тощо)	26,0
Відсутність стимулів для всебічного розвитку дітей та молоді	21,0
Зростання злочинності	18,5
Посилення поділу суспільства на багатих та бідних	14,2
Поширення наркоманії та алкоголізму	13,5
Поганий стан житлово-комунального господарства	12,1
Незадовільна екологічна ситуація	11,6
Велика кількість бездомних	9,1
Несправедливий розподіл коштів між регіонами України	8,0
Проблеми освіти та науки	6,5
Несприятливі умови для розвитку бізнесу	6,4
Інше	1,7
Важко відповісти	0,6

Соціологічні дослідження свідчать також, що лише приблизно 6% населення живуть практично ні в чому собі не відмовляючи, ще 38% вважають, що їх доходів їм цілком вистачає, а 13,8 % змушені обмежувати себе практично в усьому (див. рис. 1)⁷.

⁶ Н. И. Михальченко, *Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы?*, Ин-т социологии НАНУ, 2001, с. 204.

⁷ *Ibidem*.

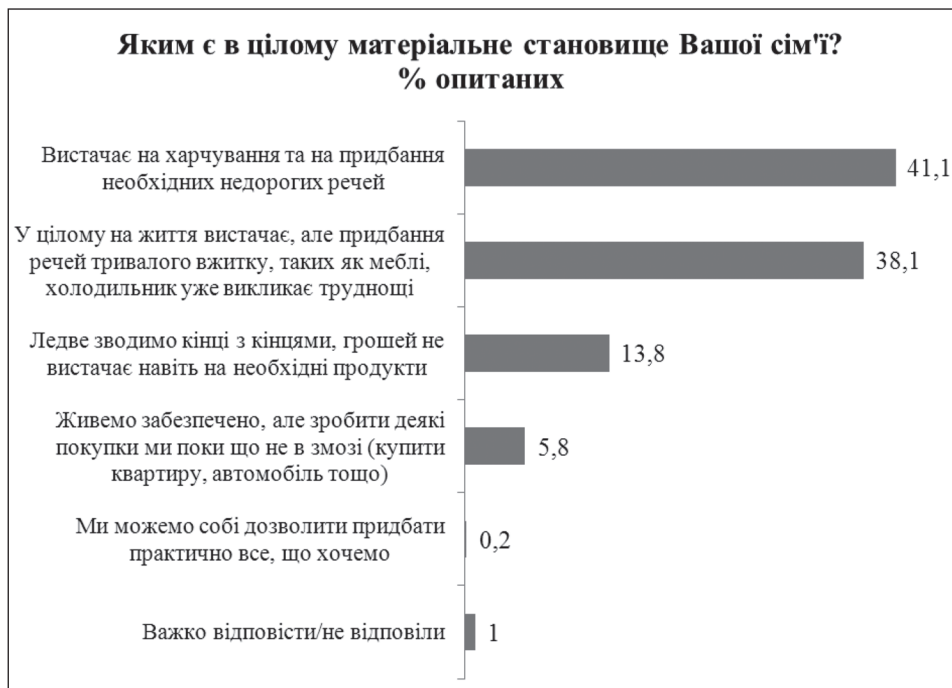

Рис. 1. Рівень матеріального благополуччя населення України

Демонтаж колишньої радянської соціальної структури, її інститутів і класово-групової ієрархії призвів до маргіналізації суспільства, до появи проміжних груп, більш контрастних й поляризованих.

Маргіналізація – це втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури. Вона пов'язана з розхитуванням і ламанням нормативно-ціннісних систем під впливом соціальних і економічних зрушень.

Маргіналізація населення України, що є значною мірою наслідком слабкості, корумпованості, непрофесійних дій владних структур, реанімує і навіть посилює споживацькі настрої, поєднані з політичною пасивністю і „загальмованістю”. За сучасних умов система цінностей, до якої тяжіє суспільство, десь позаду – в архаїчно-традиційній, частіше – у залишково-соціалістичній площині. Однією з ознак цих типів світогляду є етатизм та державний патерналізм.

Поширений тип людини, залишений нам у спадок тоталітарним минулим – це тип залежної та інертної людини. Її життєве кредо – від мене нічого не залежить (вихована жорсткими обставинами звичка „не висуватися”). Звідси відсутність волі діяти, переважання пасивності та конформізму, нездатність утверджувати як особисту, так і національну ідентичність. Такій

людині не властивий погляд на державу і політику як на свою справу, як на спільну справу громадян.

Істотним гальмом на шляху становлення України як демократичної, правової держави є успадкована від Радянського Союзу етатистська традиція, звичка вимагати від держави регулювання мало не всіх економічних, соціальних та культурних процесів. Абсолютизація держави за комуністичного режиму набула двох основних форм. Пересічний громадянин бачив у державі і установу, що позбавляла певних свобод, але водночас гарантувала соціальний і політичний захист. У номенклатурній свідомості етатизм – це погляд на державу як абсолютну цінність та на себе – як охоронця та розпорядника цією цінністю. Звідси зверхність чиновника у ставленні до простої людини як до прохача, залежного від милості чиновника. Характерним також є прагнення номенклатури утверджувати залежність людей за допомогою різних бюрократичних обмежень. Цьому сприяють відсутність механізму зворотного зв'язку між владою і соціумом. Інформація в тоталітарному суспільстві, за винятком звітності, йшла в одному напрямі – згори донизу; правляча партія як „єдина і спрямовуюча сила” не відчувала потреби вивчати громадську думку. Новітня влада до останнього часу не змінила цю традицію і реагувала лише на протестні форми волевиявлення мас. Тому політичне керівництво мало характер постійного „розрулювання криз”, оскільки усвідомлення ситуації було неадекватним.

Від ступені поширеності в суспільстві патерналістських установок, екстернальних орієнтацій (суб'єктивна впевненість у тому, що все у житті залежить переважно від зовнішніх обставин), а також від ступеня суб'єктивної важливості для населення політико-громадянських цінностей значною мірою залежить активність участі громадян у суспільно-політичному житті. Протягом останніх років простежується тенденція до зниження низки політико-культурних показників громадсько-політичної участі населення України. Так, згідно із соціологічними дослідженнями Інституту соціології НАН України політична ефективність населення, найвищі показники якої були зафіксовані у 2005 р., зменшилась і нині майже досягла рівня початку 2000-х р. За п'ять років кількість українців, які вважають, що не можуть впливати на рішення уряду зросла майже на 7%⁸. Зменшилась і впевненість населення щодо своєї змоги контролювати місцеву владу (14,4% у 2010 р. проти 17,2% у 2005р.)⁹.

Очевидним є також факт зниження інтересу населення до політики. Приблизно на 20% (68,7% у 2011 р. проти 88,8% у 2005р.) порівняно

⁸ *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2: Таблиці і графіки*, ред. Є. І. Головахи, М. О. Шульги, Інститут соціології НАН України, Київ 2011, с. 166.

⁹ *Ibidem*, с. 166–167.

з 2005 роком зменшилась кількість тих, кого цікавить політика. Загалом середній бал зацікавленості населення політикою у 2011 р. сягнув найнижчої за 20 років позначки (1,7)¹⁰.

Як свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного Центром Разумкова, посилюється недовіра громадян до основних державних інститутів. Наслідком цього може бути збільшення ймовірності зростання стихійних протестних форм участі громадян у політичному процесі.

Дедалі критичним стає оцінка українців діяльності політичних партій. Більшість громадян їм не довіряє, не вірить у здатність існуючих політичних партій бути представником інтересів населення та не бачать серед них близьких за ідеологією та програмними цілями. За останні п'ять років показник партійної ідентифікації населення, що свідчить про самовизначеність людини у своїх партійних уподобаннях, знизився на 14% і нині став одним із найнижчих в Європі¹¹.

Однією з головних перешкод для розвитку громадянського суспільства в Україні залишається досить низький рівень довіри населення до громадських організацій. У 2010 р. громадським асоціаціям й об'єднанням довіряла майже така сама кількість громадян, як у 2004 р. (15,6% та 15,2% відповідно). Проте дещо зменшились показники недовіри населення до громадських організацій (47,4% у 2010 р. проти 49,85 у 2004 р.)¹².

При цьому українці не схильні довіряти не лише громадським та державним інститутам, але й своїм співгромадянам: майже 80% українців вважають, що оточуючим не можна довіряти і треба бути дуже обережним у спілкуванні¹³. Такий показник довіри є досить низьким порівняно з країнами ЄС. Зокрема, згідно з даними Європейського соціального дослідження за показником міжособистісної довіри Україна обіймає одне з останніх місць у Європі¹⁴. Як наслідок недовіра до оточуючих виступає суттєвою перешкодою у реалізації самоорганізаційної активності населення, що власне, є обов'язковою умовою динамічного розвитку української спільноти. Звикнувши до державного патерналізму, людина не бажає брати на себе відпо-

¹⁰ *Ibidem*, с. 20.

¹¹ О. Вишняк, *Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян*, [в:] *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1, Аналітичні матеріали*, ред. В. Ворони, М. Шульги (за), Інститут соціології НАН України, Київ 2011, с. 172.

¹² *Українське суспільство...*, с. 229.

¹³ Н. Соболева, *На шляху надій і розчарувань: сподівання та страхи сучасних українців*, [в:] *Українське суспільство...*, с. 268.

¹⁴ *Український характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины). Аналитический доклад, 2011*, Сайт Центра социальных исследований „София”, http://dialogs.org.ua/_files/20110616.pdf.

відальність, уникає ситуацій, в яких треба виявити ініціативу. У кризових умовах значна частина людей не має уявлення про те, як захистити свої права, розслабляється в ситуаціях, що вимагають сконцентрованості сил. А головне – не бачить користі в самоорганізації, в об'єднанні на професійній, партійній чи якійсь іншій основі.

Розвиток процесів самоорганізації також гальмується браком громадянської відповідальності у населення. Лише чверть українського суспільства відчуває свою відповідальність щодо стану справ у державі. Дещо більше українців (близько третини) відчувають відповідальність за стан справ у місті або селі, де вони проживають¹⁵. Залишається також невисоким рівень політичної компетентності українців: її показник є вдвічі нижчим, ніж у країнах ЄС¹⁶.

Однією з причин суспільно-політичної пасивності громадян України можна вважати також домінування екстернальності у системі життєвих орієнтацій та усталеність патерналістських установок у свідомості. Незважаючи на те, що завдяки об'єктивній адаптації українців до нових умов життя співвідношення інтернальних (тобто сформованих на суб'єктивній впевненості в тому, що все в житті людини залежить переважно від неї самої) та екстернальних орієнтацій населення поступово змінюється у бік послаблення останніх, частка екстерналів в українському суспільстві поки що переважає. Згідно із соціологічними дослідженнями сьогодні кількість екстерналів в Україні є майже на 10% більшою, ніж кількість інтерналів, що докорінно відрізняється від ситуації у країнах Західної Європи, де відносно більшість складають інтерналі¹⁷.

Не завжди українцям притаманні й життєві орієнтації на активізм. Це пов'язано часто з невпевненістю людей у своїх власних силах, зі звичкою покладатись на зовнішні обставини. Загалом це сприяє усталеності патерналістських установок. Сьогодні, так само як і на початку незалежності, переважна більшість українців покладає сподівання щодо свого соціального захисту на державу¹⁸. Патерналізм притаманний також уявленням населення щодо соціальної справедливості. Так, більшість українців (57,1%) вважають, що держава має підтримувати соціальну справедливість у суспільстві, забезпечуючи матеріальний добробут громадян та не допускаючи великої різниці у доходах; третина (39,3%) – що соціальна справедливість має забезпечуватись шляхом

¹⁵ Політико-культурні чинники громадсько-політичної участі населення України. Аналітична записка, <http://www.niss.gov.ua/articles/915/>.

¹⁶ Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична задученість: інформаційний бюлетень, ред. М. М. Слюсаревського, Л. П. Черниш, Київ 2009, с. 58.

¹⁷ Український характер...

¹⁸ А. Зоткін, Патерналізм в українському суспільстві, [в:] Українське суспільство..., с. 240.

створення рівних умов для діяльності громадян, гарантуючи при цьому дотримання законів¹⁹.

Одним із проявів патерналізму, на нашу думку, є також очікування українців щодо сильних керівників. Майже половина громадян (48,8%) дотримується думки, що кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони і дискусії, що на 16% більше кількості тих, хто категорично не згоден з цією думкою (32,6%). Варто зауважити, що частка прихильників „сильної руки” за останні 10 років в українському суспільстві залишалася практично незмінною (у 2001 р. – 47,7%, у 2011 р. – 48,8%)²⁰.

Однією з важливих характеристик сучасної політичної свідомості українців є низький рівень політичної та громадської активності та департизація населення. В опитуванні Центру Разумкова про належність до політичних партій вказали 4,7 % респондентів, тоді як абсолютна більшість – 91,4%, є позапартійними (див. рис. 2)²¹.

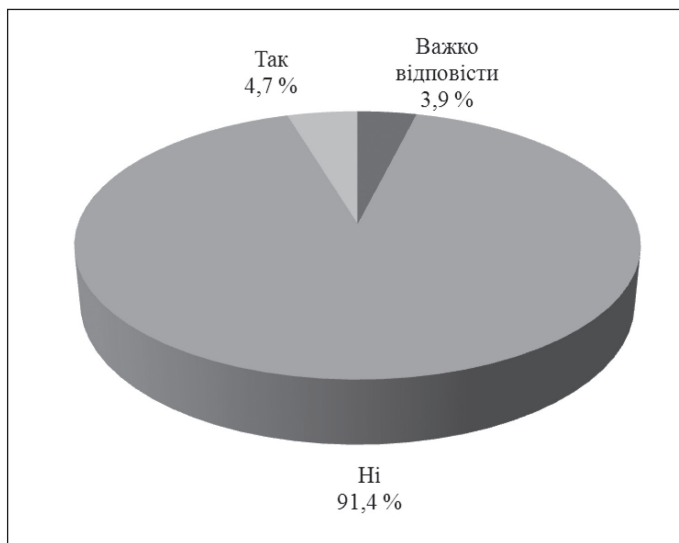

Рис. 2. Чи є Ви членом якоїсь політичної партії?

При чому попри наявність в Україні інституційних механізмів для участі громадян у формуванні політики та прийнятті рішень, рівень політичної та громадської активності населення суттєво не підвищується: у громад-

¹⁹ *Український характер...*

²⁰ І. Мартинюк, *Чи стабільні демократичні перетворення в Україні*, [в:] *Українське суспільство...*, с. 193.

²¹ *Соціологічне опитування Чи можна про Вас сказати, що Ви є членом політичної партії*, http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=347.

сько-політичних заходах бере участь менш, ніж 20% громадян. Важливо відзначити й те, що за останні п'ять років рівень громадсько-політичної участі суттєво знизився. Так, з 2006 по 2011 рік кількість громадян, які брали участь у громадсько-політичних заходах, зменшилась удвічі (з 35,3% до 17,6%)²². Рівень членства у громадських та політичних організаціях і рухах знизився майже на 4 % і став найнижчим за всі роки незалежності. Зокрема, кількість членів політичних партій скоротилася втричі (з 4,6% у 2006 р. до 1,4% у 2011р.), громадських організацій – на 0,2% (з 0,9% у 2006 р. до 0,7% у 2011 р.)²³.

Зауважимо, що якщо показники рівня партійності в Україні є близькими до середньоєвропейських (у більшості європейських країн кількість членів політичних партій не перевищує 2–5%), то рівень належності населення України до громадських організацій або об'єднань є одним з найнижчих у Європі. За даними Європейського соціального дослідження показник участі українців у діяльності громадських організацій є в 6 разів нижчим за середньоєвропейський²⁴.

Слід брати до уваги й той фактор, що невисокий ступінь активності громадян у суспільно-політичному житті багато в чому зумовлений загальним станом політичної культури суспільства. Як правило, широке залучення громадян на постійній основі до політичного процесу неможливе без засвоєння населенням відповідних цінностей громадянської участі, утвердження в масовій свідомості демократичних норм та активістських установок. На жаль, політико-громадянські цінності, які забезпечують участь громадян у суспільно-політичному житті, поки що займають останнє місце в ієрархії суспільно-значущих цінностей. Натомість зберігається переважна орієнтація масової свідомості на матеріалістичні цінності. Для більшості українців найбільш значущими є такі цінності, як „стабільність”, „порядок” та „матеріальний добробут”²⁵. А політико-громадянські цінності дуже важливими вважає лише кожен п'ятий українець. Утім за роки незалежності значущість деяких демократичних цінностей для українців зросла. Такий висновок, зокрема, стосується показників росту рейтингу цінності „демократичний розвиток країни”, яка з периферії ціннісної системи громадян перемістилась у групу цінностей середньої важливості. Цінність „участь у діяльності політичних партій і громадських організацій” хоча й залишається на периферії масової свідомості, проте її суб'єктивна важливість порівняно із 1991 р. все ж підвищилась²⁶.

²² О. Резнік, *Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні*, [в:] *Українське суспільство...*, с. 219.

²³ *Українське суспільство...*, с. 22.

²⁴ *Політико-культурні чинники громадсько-політичної участі населення України. Аналітична записка*, www.niss.gov.ua/articles/915/.

²⁵ *Український характер...*

²⁶ А. Ручка, *op. cit.*, с. 210–214.

Амбівалентність, тобто визнання рівноцінними прямо протилежних ціннісних орієнтацій, є також характерною ознакою сьогоденного стану масової свідомості. Амбівалентність виявляється в орієнтації на взаємовиключні цінності та норми, у суперечливому поєднанні демократичних цілей і тоталітарних засобів їхньої реалізації. Людина, наділена амбівалентною свідомістю, здатна одночасно виступати за інтеграцію до ЄС, але разом із Росією; за вільний ринок, але з усіма „соціальними гарантіями”; за відродження української мови, але – зі збереженням панівного становища російської культури, узаконеного у так званих „двох офіційних мовах”.

Можна констатувати, що амбівалентність української людини проявляється у спроможності об'єкта одночасно дотримуватись протилежних поглядів щодо соціально-політичних орієнтирів розвитку суспільства, у паралельній орієнтації особи на взаємовиключні цінності. Спостерігається поєднання протилежних цінностей і норм: з одного боку – вимога демократичних свобод, а з іншого – схвалення недемократичних методів вирішення суспільних проблем. Звучить підтримка ринкових відносин, а на противагу – вимога соціальної рівності. Це свідчить про певну роздвоєність політичної свідомості громадян і про дефіцит політичної культури.

Власне амбівалентність є характерною ознакою соціопатій, тобто такого стану суспільства, коли зруйнована звичайна система соціальної адаптації людей, що виявилися нездатними пристосуватися до збуджуючого повітря свободи та відповідальності²⁷. Тут, фактично, маємо підтвердження того, що населення втрачає здатність адекватно оцінювати запропоновані ідеали, цінності та програми суспільного розвитку. На перше місце виходить ірраціональне почуття довіри, найчастіше інтуїтивне, до особистості політика. А це робить розвиток політичної ситуації часто непередбаченим. Існує реальна небезпека приходу в політику „вождів народу”, „рятівників нації” тощо.

Багато дослідників звертають увагу на низький рівень консолідації та ідентифікації сучасної української масової політичної свідомості. Політична ідентифікація – ступінь залученості людини до певних політичних „одиниць” (нація, держава, партія), до яких вона відчуває почуття обов'язку, приналежності, близькості. Низький рівень політичної культури прямо залежить від слабкої інтегрованості українців, їхньої взаємної недовіри й ворожості. Тому цілком логічним і зрозумілим залишається факт відсутності єдиної спрямованості в національно-визвольній боротьбі, у досягненні політичної мети, в постійних суперечках між гетьманами, ватажками, рухами, партіями та ідеологами, які зводили нанівець великі зусилля і спричиняли численні жертви українського народу на цьому шляху. У зв'язку з цим не дивним видається той факт, що українці постійно беруть участь у політичних процесах, навіть гостро сперечаються в період виборчих кампаній, але

²⁷ Л. П. Нагорна, *Політична культура...*, с. 182.

не стають груповими фанатиками, бо не заражені містикою барикад²⁸. Це підтверджує і мова цифр.

На думку дослідників, поки що свідомості громадян України взагалі не притаманне відчуття національної єдності, необхідності міцного єднання всіх членів громади задля забезпечення власної безпеки і добробуту. Зокрема, досить поширеною є думка, що ментальність українців характеризує така риса, як анархічний індивідуалізм, який проявляється в різних формах спрямувань до особистої свободи без необхідного прагнення до державності й за відсутності дисципліни і організованості²⁹.

Найбільшою перешкодою для досягнення громадянської консолідації в сучасній Україні є високий рівень національного нігілізму, успадкований від колишніх імперій. Нігілізм – заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культури, форм суспільного й державного життя. Його основне джерело – це культивування зневаги до культурної самобутності будь-якого неросійського народу, здійснюване під гаслом «інтернаціоналізму» (що насправді передбачав прихований російський націоналізм). Прикро усвідомлювати, що до останнього часу більшість населення України не вважало себе громадянами української політичної спільноти.

Проведені Центром О. Разумкова 22–28 липня 2004 р. у всіх регіонах України опитування засвідчили: 82 % громадян не відчували себе господарями незалежної держави, бо основні проблеми народу в Україні постійно не розв'язуються. Опитані вважали, що доказом цього є низький рівень зарплати та пенсій (76%), безробіття (53%), зростання цін на комунальні послуги, енергоносії, транспорт (41%), хабарництво та корупція у структурах державно ї влади (38%). А 49% опитаних взагалі вважали, що Україна насправді незалежною державою не стала³⁰.

Істотним чинником, який визначає стан масової свідомості українців, є регіональна специфіка.

В Україні приналежність громадян до регіону залишається домінуючим фактором їх соціального досвіду, політичних та культурних орієнтацій. Перебування різних регіонів України в складі імперій з принципово відмінним рівнем демократії та модернізації історично призвело до становлення відмінних політичних культур, різних поглядів на майбутній розвиток країни. Найбільш яскраво цей факт проявився протягом останніх виборчих кампаній 2004–2012 років.

²⁸ Б. Цимбалістий, *Політична культура українців*, „Сучасність” 1994, No. 4, с. 78.

²⁹ В. Ішук, *Україна: проблема престижності та ідентичності (масова комунікація і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості)*, Київ 2000, с. 48.

³⁰ Л. Шангіна, *Про загальну незалежність і пораду королеви Вікторії*, „Дзеркало тижня”, 21–27.08.2004.

Отже, історико-ідеологічна спадщина України зумовлює перевагу негативних елементів у набутій політичній свідомості – відсутність сталих демократичних традицій громадського життя, низький рівень політичної освіти як основної маси населення, так і політиків. Попри ту обставину, що регіони України мають суттєві відмінності, перед їх жителями стоять переважно однакові проблеми. Незалежно від того, йдеться про Львівщину чи Донеччину, Житомирщину чи Крим, громадяни потерпають насамперед від низьких доходів, безробіття, занепаду промисловості та сільського господарства. Вони переважно негативно оцінюють діяльність місцевої влади і вважають мізерним рівень впливу структур громадянського суспільства, роблять однаково песимістичні прогнози впливу результатів виборів на ситуацію в країні та їх власне життя. Тому поки громадян України об'єднують головним чином спільні негаразди, які значною мірою визначають їх оцінки та погляди, в тому числі й на те, що відбувається в політиці. Їм притаманний певний скепсис і песимізм, компонентом якого є, очевидно, не лише недовіра до діючої влади, але й до влади як такої.

Формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті та становлення на цій основі громадянської політичної культури набуває першочергового значення на шляху політичного розвитку України. Ці завдання мають вирішуватись конкретними шляхами загальної політичної соціалізації, політичного виховання та політичної освіти громадян.

Об'єднати східних і західних українців можна у випадку, якщо буде реалізована давня мрія існування Соборної України й українців як єдиного організму. В інтересах усього українського народу є не федералізація, а „мультикультурна єдність” – визнання регіональної ідентичності при зміцненні і збагаченні загальнонаціональної української спільноти.

Отже, процес формування української політичної нації та її політичної культури включає такі обов'язкові елементи: усвідомлення єдності на основі спільної історичної долі, мови, культурних традицій, толерантність українського етносу щодо численних етнічних груп, які проживають на українській землі, поліетнічна приналежність до України як спільної батьківщини, консолідованої інститутом громадянства, розуміння досягнення основної політичної мети – побудови незалежної, економічно розвинутої, соціальної, демократичної, правової держави.

Natalija Petruk, Olga Zaslawska

Specyfika rozwoju świadomości politycznej ukraińskiego społeczeństwa: Między historią a współczesnością

Artykuł poświęcony jest problematyce budowy i rozwoju powszechnej świadomości politycznej obywateli Ukrainy. Charakterystyka świadomości politycznej i kultury politycznej postrzegane są przez autorów nie tylko jako indyktor poziomu rozwoju demokracji na poziomie społecznym na Ukrainie, ale także przypisuje się im istotną rolę w kształtowaniu wartości życia demokratycznego. Studia nad historycznymi przejawami funkcjonowania ukraińskiego społeczeństwa i uwzględnienie współczesnej kondycji politycznej świadomości ukraińskich obywateli pozwala określić cechy ogólne powszechnej świadomości, w ramach których szczególne miejsce zajmują pragmatyzm, marginalizacja, etatyzm, paternalizm ze strony państwa, ambiwalentność, niski poziom konsolidacji i identyfikacji.

Natalija Petruk, Olga Zaslawska

Particularities of Ukrainian citizens' mass political consciousness: past and present

Problems of Ukrainian citizens' mass political consciousness establishing and evolving are analyzed in the article. Political consciousness and political culture are considered not only as democracy level indicators in Ukrainian society but also as the important factors of the values of democratic life formation. The reception of historical experience of Ukrainian society functioning and consideration of the current state of Ukrainian citizens' mass political consciousness allows to highlight the common features and the most widespread characteristics of mass consciousness, the most important among which are pragmatism, marginalization, etatism, state paternalism, ambivalence, low level of consolidation and identification.